

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

134:2 • 2014

Donationer under förhandling

JAN SAMUELSON* *Mittuniversitetet*

Cristina Prytz, *Familjen i kronans tjänst: Donationspraxis, förhandling och statsformering under svenskt 1600-tal*, Studia Historica Upsaliensia 248 (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2013), 260 s.

Under 1600-talet skedde en omfattande överföring av jord till adeln. Det skedde genom donationer och försäljningar. Ibland var det kronans egen jord som överfördes, ibland var det skatteböndernas avgifter som nu erlades till adeln i stället för till kronan. Dessa jordöverföringar har nu undersökts av Cristina Prytz i hennes doktorsavhandling *Familjen i kronans tjänst*. Författaren analyserar donationspraxis och donationsretorik utifrån perspektivet att de utgjorde delar av en förhandling mellan staten och vissa av dess undersåtar. Det som framför allt intresserar författaren är vilka skäl som angavs för att donationerna gavs och vilka argument mottagarna hade för att få, eller senare att få behålla, dessa donationer. De empiriska frågorna är tre (s. 12):

1. Hur motiverade *kronan* den ursprungliga donationen och senare stadfästelser?
2. Vilka slutsatser kan man dra om *mottagarnas* argumentation?
3. Hur argumenterade och agerade mottagarna när de efter enväldet gavs möjlighet att ifrågasätta kronans indragning av egendom?

Författaren utgår från ett teoretiskt perspektiv utvecklat av den amerikanska historikern Sarah Hanley, som skriver om det hon benämner "the family-state compact". Hanley lyfter fram ämbetsmannafamiljernas betydelse för statsformeringsprocessen i Frankrike. Praktiskt taget alla ämbeten hade där blivit kopplade till hushållen genom tjänsteköp. Prytz pekar på att även i Sverige var det viktigt för kronan att knyta till sig ett ämbetsmannaskikt och högre officerare. Det är därför, menar hon "en intressant tanke att pröva

* Fakultetsopponent; universitetslektor och docent i historia

om de svenska familjerna i kronans tjänst också de påverkade tolkningen av regler, och om de därmed kan sägas ha varit inblandade i en liknande förhandlingsprocess” (s. 13). Därför blir också kön och genus av central betydelse i analysen.

Avhandlingens disposition och innehåll

Enligt ett beslut 1604 (det så kallade *Norrköpingsbeslut*) skulle alla donationer ges bort på feodala villkor, det vill säga med inskränkt arvsrätt, till mottagarens manliga arvingar. Detta blev den helt dominerande donationsformen, men även andra former av donationer ägde rum. Det fanns också till exempel icke-ärfvtliga *förläningar*. På 1620-talet började kronan även sälja kronohemman, de så kallade *frälseköpen*.

År 1655 beslutades om en partiell reduktion och år 1680 om en ny mer omfattande, som 1682 utvidgades ännu mera. All jord som någon gång donerats, sålts eller lämnats i säkerhet för lån till kronan kunde nu tas tillbaka. I praktiken skedde dock många byten så att adeln kunde behålla de reducerade säterierna i sin ägo. Efter det karolinska enväldets slut tillsattes år 1723 en Rikens ständers kommission över reduktions- och likvidationsverken med uppgift att granska ansökningar om revidering av de tidigare reduktionsbesluten. Det källmaterial som Prytz använder sig av är de handlingar som samlades in vid reduktionen på 1680-talet samt de suppliker som sändes in under frihetstiden till den 1723 tillsatta kommissionen. Det rör sig om omfattande serier och därför gör författaren en avgränsning till 434 brev i reduktionskommissionens handlingar rörande 271 donationer och 44 akter i den senare aktserien.

Efter att ha presenterat avhandlingens syfte, frågeställningar och utgångspunkter samt källmaterial, går författaren i det tredje kapitlet över till den empiriska granskningen. I detta kapitel studerar Prytz hur kronan motiverade utdelningen av donationerna för att ”komma närmare 1600-talets föreställningar om relationen mellan kronan och undersåtar i kronans tjänst” (s 54).

Av mottagarna av donationerna var majoriteten adel, men andelen ofrälse var överraskande hög. Däremot var endast nio av de ursprungliga mottagarna i det undersökta materialurvalet kvinnor. Villkoren i donationer och förläningar kunde skilja sig mycket åt. De kunde både inskränkas och utökas i förhållande till de fastställda reglerna. Särskilt förläningarna verkar ha styrts av flexibla och personliga villkor.

Vilka *motiv* anfördes då för donationerna? Det allmännyttiga i mottagarens agerande lyftes fram, liksom dennes strävan efter självkontroll och dygd. Det markerades nästan alltid att det rörde sig om en personlig ynnest från kungens sida mot att mottagarna och deras familjer skulle förbli

kungahuset trogna. Benådningarna, liksom sköldebrev, hade alltså en legitimerande funktion för kronan och manifesterade det ömsesidiga fördraget mellan kronan och de som tjänade kronan.

En majoritet av de ursprungliga benådningarna motiverades med mottagarens militära tjänst. I många donationer hade också personliga rekommendationer från inflytelserika personer stor betydelse. Ibland motiverades donationen genom att mottagaren lånat ut pengar till kronan eller hade andra fordringar på densamma. Många donationer var därför ett slags melanting mellan rena donationer och förpantningar. På 1680-talet blev det viktigt att kunna visa att en sådan donation var en säkerhet för ett lån till kronan. Kreditorerna hade nämligen ett starkare juridiskt skydd än andra donationsmottagare.

En klar majoritet av donationerna enligt Norrköpingsbeslut var givna till en namngiven man, hans hustru och hans äkta manliga arvingar. Kvinnors rätt inkluderades i tre fjärdedelar av dessa donationer. Detta visar att kronans belöning och benådningar inte gavs till individer, utan till *ett par*: mannen och hans hustru. Brevet var individuella och personliga, både i *vad* som gavs bort, *varför* och *under vilka villkor*. Brevet visar därför på ett samhälle där ståndsgrensarna inte var fasta och där den kungliga viljan och nåden avgjorde en familjs position.

I det fjärde kapitlet undersöks hur donationsjorden överfördes mellan olika innehavare. Det som nämndes i föregående kapitel om att donationerna fungerade som personliga fördrag mellan kronan och mottagarna, förstärks av konfirmationspraktiken. Förbättringarna var personliga och baserades på relationen mellan regenten och individen i kronans tjänst, och dennes hushåll. Kronan påverkades alltså av argument som bottnade i föreställningar om kronans ansvar och roll i samhället.

Ett givet motiv för en donation var att det rådde en tjänste- och trohetsrelation till kronan. Denna utsträcktes ofta till kommande generationer. Tillstånd att sälja jorden kunde motiveras av innehavarens behov, exempelvis skuld eller fattigdom. Andra argument som godkändes var att det skulle förbättra innehavarens godsbestånd, eller att det skulle göra det möjligt för en dotter, eller annan icke arvsberättigad, att ta över benådningen. Även om det inte var självklart att donationen skulle föras över till dotterns make så var detta nämligen vanligt, vilket författaren kopplar till den omständigheten att en bilateral släktuppfattning fortfarande var vanlig bland adeln.

Hur donationerna praktiskt delades upp vid arv var något som innehavarna själva i stort beslutade om. Det tycks ha blivit praxis att änkor med myndiga söner behöll en tredjedel av donationsjorden. Resten arvskiftades mellan de manliga bröstarvingarna. Alla söner till innehavaren hade jämn arvsrätt. I de flesta konfirmationsbrev presenterades emellertid enbart den äldste sonen,

som därmed i kronans ögon gavs rollen som familjens överhuvud.

Det finns emellertid många exempel på hur familjer har försökt komma runt reglerna för donationsgods. Nedlagda kostnader och förbättringar var ett argument som kronan uppenbarligen tog hänsyn till. Donationsnormen var att sönerna skulle ärva donationen och att de hade en trohets- och tjänsterelation med kronan. Trots de formella arvsreglerna kunde man använda släktskap som argument för att donationen skulle gå i bakarv. Kronan gick ofta detta till mötes, då formellt oftast i form av en ny donation.

I det femte kapitlet undersöks hur man argumenterade i sina suppliker när man efter enväldet gavs möjlighet att ifrågasätta kronans indragningar av egendom. Så gott som samtliga supplikanter hänvisade till att de ville värna sin rätt. Det var viktigt att snabbt klaga på orättvisor. Av supplikerna framgår att en viktig del av att bevaka sin rätt var att tydligt markera den för andra. Det fanns också en föreställning om att den som hävdade sin rätt också *hade* rätt. Om någon hörde av sig om orättvisor förväntades kronan agera. Relationen mellan krona och undersåtar var inte helt könsneutral. I kvinnors ställning fanns en ambivalens. Till skillnad mot män kunde kvinnor hänvisa till att de var okunniga eller värnlösa. Under 1600-talet beskrev kvinnor sig utifrån makens tjänsterelation till staten, medan det under 1700-talet oftare skedde utifrån deras civilstånd.

I supplikerna framkommer föreställningar om att kronan skulle skydda och upprätthålla en familjs ståndsposition. Det framkommer även förväntningar på att kronan skulle göra det möjligt för den att förbättra sin ställning. Däremot nämndes nu mycket sällan att de ville ha hjälp för att kunna uppfostra och utbilda sina barn. Det personliga tjänste- och trohetsförbundet mellan krona och familj hade alltså tappat i betydelse sedan 1600-talet, menar författaren.

I det sjätte och sista kapitlet sammanfattar författaren avhandlingen och diskuterar hur resultaten kan hjälpa oss att förstå hur samhällsfördraget uppfattades, formades eller ifrågasattes under den undersökta perioden.

Det långa perspektivet gör det enligt författaren möjligt att fånga tendenser till förändringar, som kan bidra till diskussionen om statsformeringsprocessen i Europa under tidigmodern tid. Det gamla fördraget framstår som mycket personligt. Författaren ser likheter med det gåvosystem som påvisats av bland andra Martha Howell. Mot slutet av undersökningsperioden var det inte längre lika personligt. Det var inte längre monarken som förhandlade med en familj, utan riksens ständer som förhandlade med rikets mer jämställda "inbyggare" och "medpatrioter". I det äldre fördraget kunde personer kopplas till det ursprungliga mottagarhushållet, oberoende av kön. Efter reduktionen blev detta svårare för kvinnor, menar Prytz, som lyfter fram att statsformeringen därmed också hade en genusaspekt.

Forskningsläge och teorianvändning

Författaren utgår, som nämnts, från ett teoretiskt perspektiv utvecklat av Sarah Hanley. Jag tror att det hade blivit en ännu klarare linje i avhandlingen om den teoretiska kopplingen hade gjorts tydligare, och i större grad fått fungera styrande för framställningen. Det teoretiska lyftet, som nu huvudsakligen görs i slutet av avhandlingen, hade med fördel kunnat få en större explicit styrande betydelse rakt igenom undersökningen. Statsformeringsgenusaspekt hade också förtjänat en djupare genomgång (utifrån exempelvis Monika Edgrens, Kekke Stadins och Grethe Jacobsens forskning).

Som det nu är anar man många spännande teoretiska kopplingar som emellertid inte får det utrymme och den vikt som de skulle förtjäna. Hit hör också diskussionen om den tidigmoderna staten och statsformeringsprocessen rent allmänt. Jag hade gärna sett en mer utförlig diskussion kring denna. Redan i titeln förekommer begreppet "statsformering". Detta syftar på en omfattande historisk debatt, både internationellt och nationellt, som hade kunnat vara till stor hjälp för att sätta avhandlingens resultat i ett större perspektiv. I slutet av boken anspelas på denna forskning: "Således bidrar den här avhandlingen till den stora diskussionen om statsformeringsprocessen i Europa under tidigmodern tid" (s. 221) och "jag har påvisat och den visar att statsformeringen hade en tydlig genusaspekt" (s. 222). Detta är intressant, men jag hade gärna, åtminstone här, sett en utförligare diskussion om begreppet statsformering och hur avhandlingens resultat kan kopplas till den vetenskapliga diskussionen kring detta.

Donationer kan ju också ses som en form av gåva, och författaren antyder även gåvans betydelse vid denna tid. Detta intressanta teoretiska perspektiv skulle ha kunna utvecklats ytterligare och kunde eventuellt också ha fungerat mer styrande för avhandlingen. Här kan nämnas den franske sociologen Marcel Mauss klassiska arbete om gåvan och all den diskussion som senare har ägt rum om gåvor och deras betydelse. Ömsesidigheten i gåvan är något som ofta lyfts fram i denna forskning. Inte minst det symboliska perspektivet är viktigt, vilket författaren mycket riktigt lyfter fram (s. 221) med anknytning till den tidigare forskningen (Martha Howell).

Tidsavgränsning, disposition och akribi

När det handlar om den kronologiska avgränsningen är den lite diffus bakåt, eftersom det handlar om donationer som under tidens lopp givits från kronan och som senare drabbades av reduktionen. I praktiken är det huvudsakligen donationer från drottning Kristina och framåt som berörs. Slutperioden är en bit in i frihetstiden. Det rör sig alltså om en lång undersökningsperiod, vilket jag upplever som positivt.

Avhandlingens disposition i stort är logisk, men det blir ibland lite svårt

att hänga med i de skilda kapitlen. Avhandlingen har många empiriska exempel, så många att det lätt upplevs som alltför många.

När det gäller *akribin* har jag inte hittat några större problem. Käll- och litteraturförteckningen är väl förd, även om någon enstaka i notförteckningen anförd bok saknas i bibliografin och vice versa. Jag har kontrollerat ett antal källhänvisningar och de stämmer. Citaten från akterna stämmer också i de fall jag har kontrollerat. Ibland kan de emellertid vara svåra att återfinna, särskilt de i Riksens ständers kommission, eftersom det kan röra sig om ganska stora akter och brev på många sidor. Eftersom de flesta är paginerade hade det varit möjligt med noggrannare hänvisningar än enbart till akten och det datum som handlingen upprättades.

Källmaterialet

Det samtida källmaterialet består av två serier av handlingar. Den första är *Reduktionskommissionens arkiv* där man finner de ursprungliga benådningssbrev och stadfästelse- och konfirmationsbrev på dessa. Dessa samlades in vid reduktionen som underlag för kommissionens arbete. Det är ett omfattande källmaterial och författaren har därför valt att begränsa sig till en av volymerna, volym 5, också den av en betydande omfattning. Ett problem med urvalet, som författaren borde ha diskuterat är om sammansättningen av volymerna är likartad. Är den använda volymen representativ för hela gruppen? Själv gjorde jag en mindre granskning av detta genom att jämföra åren för ursprungsdonationen (se tabell 1, s. 37 för författarens resultat) med en annan volym i serien. Resultatet var i detta avseende lugnande: mönstret var i stort sett detsamma. Men kan det finnas andra snedvridningar i hur volymerna är sammanställda? Hur samlades detta material in och sorterades? Är relationen mellan olika kategorier av donationsmottagare, som frälse eller ofrälse; militär eller civil densamma i alla volymer? Jag hade gärna sett en liten diskussion kring detta och om eventuella skillnader i så fall skulle kunna påverka resultaten.

Den andra källserien som författaren bygger på är handlingarna från *Riksens ständers kommission över reduktions- och likvidationsverken*. Denna tillsattes 1723 för att granska de klagomål som fanns över hur reduktionen hade gått till.

Det rör sig alltså om ett källmaterial som samlats in ibland ganska långt efter att själva donationen eller förläningen en gång skedde. Problemet är att det inte finns några samlade serier av brev från "den tid som det begav sig" och att det därför skulle vara arbetsdrygt att leta efter dem. Detta kan jag hålla med om, men det finns en bortfallsproblematik då det bara är de donationer som har *konfirmerats* som har bevarats. Om exempelvis de manliga arvingarna dog ut skulle ju donationen gå tillbaka till kronan, om

man inte lyckades få ett kungligt brev på att donationen gick över till någon annan, exempelvis mågen. Om donationen således befann sig i släktens ägo fram till reduktionen finns handlingarna här. Men om det aldrig utfärdades något brev som medgav detta, gick donationen tillbaka till kronan, och det blev därför något som reduktionen inte behövde arbeta med. Detta innebär två möjliga bortfallsproblem: dels ett *kronologiskt* – rimligtvis är bortfallet större för de tidigare donationerna än för de senare – och dels ett *socialt*. Vi vet ju inte om det här finns någon social snedvridning. De som *inte* fick konfirmation bör förmodligen i olika avseenden ha skilt sig från dem som fick det. Vi vet ju inte heller om innehavarna av *dessa* andra donationer har ansökt om konfirmation, vilka skäl de hade och vad kronan i så fall hade för motiv att avvisa ansökningarna. En viktig fråga som vi inte får svar på blir därför: Vad hände med dem som inte fick rätt att överföra donationerna till någon annan?

Jag tror emellertid inte att ovanstående resonemang kring källmaterialet påverkar undersökningens resultat i större utsträckning, eftersom frågorna huvudsakligen inte är kvantitativa. Rimligtvis har det emellertid påverkat proportionerna något i till exempel tabell 1 (s. 37) och ännu mer i tabell 4 (s. 88). De brev som inkluderade kvinnors rätt bör vara överrepresenterade, eftersom detta bör ha höjt sannolikheten att gårdarna befann sig i familjens ägo när reduktionen ägde rum.

Metoder

I undersökningen spelar kronans agerande en stor roll. Det är dock litet oklart vad författaren menar med "kronan". Hon skriver: "I stor utsträckning använder jag orden krona och stat som synonymer och betraktar dem som en abstrakt och föränderlig aktör. När det gäller just donationer och förläningar hade den regerande monarken personligen stort inflytande." (s. 51). Jag hade gärna sett en tydligare diskussion av *vad* som är kronan, inte minst i perioder av exempelvis förmyndarregeringar. *Av vem och var* togs beslutet om donationer och försäljningar? *Hur* arbetades beslutet fram? Nu blir begreppet diffust. Den empiriska bestämningen har varierat från 1600-tal till frihetstid, eller mellan tider av enväldig monark och förmyndarregering. Den politiska utvecklingen (regerande kungar – förmyndarregeringar – kungligt envælde – frihetstiden) är enbart skönjbar, trots att vem som för tillfället satt vid makten rimligtvis bör ha haft stor betydelse för donations- och förläningspraxis. Här hade sannolikt en tydligare teoretisk diskussion om statsformeringsprocessen också hjälpt författaren att empiriskt bestämma den svenska staten under undersökningsperioden.

Författaren behandlar materialet som en jämförelse mellan två perioder: dels tiden före reduktionen, dels frihetstiden. Men vilka förändringar finns

det *inom* perioden före reduktionen? Detta är något som jag funderar över när jag granskar de tabeller som finns i det tredje kapitlet, exempelvis den på s. 37. Den visar att det även under förmyndarregeringarnas tid förekom donationer, men man kan åtminstone ställa sig frågan om inte förläningarna var vanligare än donationerna under dessa perioder. Dessa var ju enklare att dra tillbaka och konungens rättigheter skulle då inte ha berörts i samma utsträckning.

När det gäller donationspraxis hade jag gärna sett att denna hade satts i relation till adelns demografi. Hur stor del av adeln var det som fick del av donationerna? Behandlades olika grupper inom adeln på skilda sätt? Här hade Ingvar Elmroths omfattande forskning kunnat ge en värdefull bild av hur adeln såg ut demografiskt under denna tid.

Sammanfattande omdöme

Jag har här diskuterat Cristina Prytz avhandling *Familjen i kronans tjänst*. Jag har mer uppehållit mig vid det som jag upplever som problematiskt, än vid det entydigt positiva. Till det negativa hör att jag gärna hade sett en tydligare koppling till de teorier och det omfattande forskningsläge som finns kring statsformeringsprocessen vid den undersökta tiden.

Jag är emellertid också positiv till stora delar av avhandlingen och de resultat som den har dragit fram till beskådande. Vad nytt har den då dragit fram? Vad kan den bidra med till forskningsläget? Jag menar att åtminstone följande aspekter bör lyftas fram:

Avhandlingen ger en fördjupad bild av donationspraxis, från den ursprungliga donationen, och utvecklingen framåt över tid. Vi får en tydlig uppfattning om att reglerna i Norrköpingsbeslut sade en sak, praxis var något annat. En mängd donationer återgick inte till kronan när den ursprungliga mottagarens arvslinje dog ut, utan det förekom en mängd undantag.

Författaren har också visat att donationspraxis bär prägelse av ett personligt fördrag mellan kronan och mottagaren. Här kommer vi då in på ytterligare en viktig sak som avhandlingen lyfter fram, nämligen hushållens och kvinnornas betydelse. Det var ett *gift par* som fick donationen. Hustrun var alltså ofta inkluderad i donationen, vilket stärkte hennes rätt.

Författaren visar tydligt hur kvinnor kunde fungera som en länk mellan företrädare och efterträdare, exempelvis genom att donationen övergick till en måg. Det "family-state compact" som Sarah Hanley talar om för Frankrikes del ser vi även tydliga spår av i Sverige.

Christina Prytz avhandling bidrar till att fördjupa vår kunskap om den tidigmoderna tidens samhällskontrakt. Den ger också ett förändringsperspektiv i den meningen att kvinnornas roll senare blir mindre framträdande, vilket fördjupar bilden av statsformeringsgenusaspekt.